

EGY FELESLEGES ERDÉLY-TÖRTÉNET? BETHLEN FARKAS HISTÓRIÁJÁNAK JELENTŐSÉGÉRŐL

Kulcsszavak: *Bethlen Farkas; Bethlen János; erdélyi történetírók; kéziratos történetírás; historia continuata*

Bethlen Farkasnak, a 16–17. századi erdélyi történetírás utolsó jelentős alakjának, nem adatott hosszú élet a Földön. 1639-ben született, és negyvenévesen, 1679-ben máris elragadta a halál. E rövid idő is elegendő volt azonban számára, hogy megírja, helyesebben szólva összeállítsa az élete fő művének számító *Historia de rebus Transsylvanicis*. A hatalmas összegzés, a 18. századi kiadás tagolását figyelembe véve, hat vaskos kötetben, összesen 16 könyvben, 3000 oldal terjedelemben tárgyalta az 1526 és 1609 közötti magyarországi, majd egyre inkább csak az erdélyi eseményeket. A hatalmas munka terjedelmében Bonfini *Decades*-ével vetekszik, de bizonyos tekintetben sokkal terjedelmesebb is annál. Az olasz humanista ugyanis az ósidóktól és a hun történettől kezdve Mátyás uralkodásának végéig, a Jagelló-kor első éveit tárgyalta a magyar történelmet, vagyis több mint fél évezred történetét írta meg, míg Bethlen hasonló terjedelmű szövege alig egy, ha mégoly sorsdöntő és mozgalmas évszázad története csupán.

Ha Bethlen Farkasnak sikerült is befejeznie a hatalmas vállalkozást, nyomtatásban jelen tudásunk szerint egyetlen lapját sem látta. A kiadás megkezdése öccsének, Bethlen Eleknek az érdeme volt, aki a keresdi Bethlen-kastélyban nyomdát alapított,¹ és 1684-től elkezdte kinyomtatni halott fivére történeti összegzését. Az első tíz könyv készült el (bár bekötni ezeket sem sikerült, nyomdai kifejezéssel élve krúdában maradtak), amikor 1690-ben a keresdi nyomda is áldozatul esett Thököly betörésé-

* KASZA Péter (1974), PhD, irodalomtörténész, filológus; tanszékvezető egyetemi docens: Szegedi Tudományegyetem BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék; kutatócsoport vezető: OSzK-SZTE Kulcsár Péter Historiográfiai Kutatócsoport, petrusfalx@gmail.com

1 A keresdi nyomdával kapcsolatban felmerült ugyanakkor, hogy nem Bethlen Elek alapítása, hanem Szenczi Kertész Ábrahám Nagyváradon működő, majd Szebenbe menekült nyomdájának egy része, amelyet Kertész halála után Apafi Kolozsvárra szállított. A fejedelem a nyomdát a kolozsvári és enyedi kollégiumok tulajdonába adta, és mint illet Szenteyl Mihály vezette haláláig, 1684-ig. Ezt követően vitette azt Bethlen Elek Keresdre, hogy ott bátyja művét kinyomtassák. GULYÁS Pál: *Új alapítás volt-e a keresdi nyomda?* Magyar Könyvszemle 77(1961). 4. sz. 480.

nek. A nyomda pusztulásával a 11–16. könyvek anyaga több mint száz évre kéziratban maradt. Csak a 18. század végén fogott hozzá Benkő József, hogy egyrészt új kiadásban közzétegye a korábban Keresden kinyomtatott, de végül könyvformátumú megjelenésig nem jutó 1–10. könyvek szövegét, illetve az általa fellelt kéziratok alapján sajtó alá rendezze az addig kiadatlanul maradt anyagot. A Benkő–Hochmeister-féle nagyszebeni kiadás hat kötete 1782 és 1793 között jelent meg. Az első négy kötet tartalmazta a korábban is megjelent 1–10. könyvek szövegét, az utolsó két kötet pedig a 11–12., illetve a 13–16. könyvek anyagát.² Benkő tipográfiaiilag is elkülönítette egymástól a kvázi második kiadást jelentő első négy kötetet, ahol a szöveget lazábban szedette, míg a korábban ki nem adott könyvek ötödik és hatodik kötetben közölt szövege észlelhetően sűrűbb szedésben volt olvasható. Emellett az újdonságot tartalmazó ötödik kötetet Benkő alapos előszava vezette be.

A 19. századi történészek által előszeretettel használt forrásmunka a latin nyelvtudás visszaszorulásával veszített népszerűségéből. Másodvirágzását akkortól számíthatjuk, amikor Jankovics József szerkesztésében az Enciklopédia Kiadó elkezdte magyar fordításban közzétenni a szöveget. 2000 és 2010 között több fordító bevonásával összesen öt kötet jelent meg magyarul. Ezek a Benkő–Hochmeister-féle kiadás 1–10. könyvének szövegét hozták, vagyis éppen azokat a könyveket, melyek Bethlen Elek officinájában a 17. század végén is nyomtatásba kerültek. Itt pénzügyi problémák miatt egy hosszabb szünet következett, végül a 11–12. könyvek szövege 2021-ben jelent meg magyarul. Így az eredeti latin kiadásnak már csak az utolsó, hatodik kötet vár fordításra, ha pedig ez is elkészül, a 16. századi magyar történelem egyik legátfogóbb szintézise lesz teljes egészében elérhető modern, alaposan jegyzetelt fordításban a kutatók, egyetemi hallgatók és az érdeklődő nagyközönség számára. Ez nemcsak terjedelmi okok miatt hatalmas fegyvertény, hanem abból a szempontból is, hogy a 16–17. századi latin nyelvű történeti művekből még a kisebb terjedelműek is sok esetben csak részlegesen vannak lefordítva, és még egy olyan tekintélyes és nagy forrásértékű történetírónak, mint Istvánffy Miklós sincs megbízható, teljes és modern magyar fordítása.³ De még ha Bethlen Farkast tekintjük is Erdély Bonfinijének,

2 Wolfgangi de BETHLEN: *Historia de rebus Transsylvanicis*. I–VI. Cibinii, 1782–1793.

3 Külön-külön mindhárom jelzőre találunk példát, de együttesen nem érvényesülnek. Tállyai Pál a 17. század közepén elkészítette Istvánffy teljes művének fordítását, amelyet a kétezres évek elején a Balassi Kiadó meg is jelentetett (ISTVÁNYFY Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. I–III. Balassi, Bp., 2001–2009.) Ma a legtöbb kutató, ha magyarul idézi Istvánffyt, Tállyai fordítását használja, amely ugyan pontos és teljes, de kora miatt a magyar szöveg ma már inkább nyelvmemléknek hat. A 19. században Vidovich György készített szintén teljes fordítást Istvánffyból (ISTVÁNYFY Miklós: *Magyarország története 1490–1606*. I–II. Debrecen, 1867–1871.), de nyelvezete mára ennek is elavult, illetve Vidovich fordítóként is megbízhatatlan. Egy nagyon jó válogatás jelent meg Juhász László fordításában a hatvanas években (ISTVÁNYFY Miklós: *A magyarok történetéből*.

adódik a már a tanulmány címében is kissé provokatívan feltett kérdés, hogy megérte/megéri-e ezt az óriási, de alapvetően mások műveire alapozott kompilációt előbb fáradtságos munkával megírni, majd kiadni, és végül a 21. században magyarra fordítani, vagyis: felesleges munka-e Bethlen Farkas Erdély-históriája?

EGY KOMPILÁCIÓ ÉS AMI MÖGÖTTE VAN

Nem tudjuk pontosan, mikor írta, illetve állította össze a művet Bethlen Farkas, a szakirodalom álláspontja is megoszlik a kérdésben.⁴ A legvalószínűbbnek mégis az tűnik, hogy az 1670-es évek második felében, már erdélyi kancellárként végezte el a munkát. Ha a szereztetés időpontját illetően eltérő véleményeket olvashatunk is, abban teljesen egységes a szakirodalom, hogy Bethlen munkája lényegében teljes egészében kompiláció. Ezt nehéz is lenne vitatni, hiszen Lipsiust idézve maga a szerző vallja be a mű előszavában, hogy: „A követ és fát – amint Lipsius mondja – másoktól kapjuk, az épület felrakása és formája mégis a miénk. A pók hálója – amint ugyancsak ő mondja – nem azért jobb, mert a szálakat önmagából hozza létre, a mi munkánk sem hitványabb, amiért másoktól merítünk, mint a méhek”.⁵

Az első öt könyvre nézve Svéda Pál végzett forrásvizsgálatokat, melyek megerősítik azt, hogy Bethlennek lényegében egyetlen önálló sora sincs.⁶ Valamivel később Bartoniek Emma már a kompilációs jelleg következményét látta abban, hogy a szöveg 1609-cel véget ér, és Bethlen nem írta tovább a művet saját koráig. Bartoniek úgy vélte, hogy Bethlen alapvetően olyan nagy összegzésekre alapozta a művét, mint Brutus, Istvánffy, Szamosközy vagy Somogyi Ambrus szövegei, de ezek egyike sem jutott tovább a 17. század első éveinél, így Bethlennek egyszerűen elfogytak a forrásai, ezért tett pontot az *opus magnum* végére.⁷

Ez az érvelés persze több szempontból is sántít. Egyrészt nem tudhatjuk, Bethlen tovább írta volna-e a művet, ha nem hal meg 1679-ben, negyvenévesen.⁸ Másrészt

Ford. Juhász László. Magyar Helikon, Bp., 1962.), ami pontos és modern, viszont messze nem teljes.

4 Bartoniek Emma szerint legkorábban 1664 után fogott hozzá a munkához. Benkő József 1674 utáni, Lukinich Imre 1676 utáni kezdést tart valószínűnek. BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp., 1975. 488–489.

5 BETHLEN Farkas: *Erdély története*. I. Ford. BODOR András. Enciklopédia–EME, Bp.–Kvár, 2000. 9–10.

6 SVÉDA Pál: *Bethlen Farkas históriája (1526–1571)*. Pécs, 1938.

7 BARTONIEK: *i. m.* 483.

8 Az első kötetben Bethlennek az olvasóhoz intézett előszava látszólag világos támpontot kínál ehhez. Ott a következőt olvashatjuk: „ordiemur negotium ab ipso Joanne Scepusiensi, ultimo Ungaro Ungarorum rege, ab anno videlicet 1526., sicque deducemus ad haec usque

igaz ugyan, hogy a legtöbb forrás a 16. századi történelemre vonatkozóan állt a rendelkezésére, de nem maradt volna források híján a 17. századra sem, elég, ha csak unokatestvére, Bethlen János két történeti művére gondolunk.⁹ Az igazi kérdés azonban, amit legjobb tudomásom szerint eddig senki nem tett föl a Bethlen-szakirodalomban, nem az, hogy tovább akarta-e írni, vagy hogy talált volna-e ehhez alapul vehető szöveget. Az igazi kérdés nézetem szerint inkább az, hogy mi indokolta egyáltalán, hogy belevágjon ebbe a hatalmas volumenű vállalkozásba. A műve által felölelt korszak, ahogy erre már utaltam, a mohácsi csatával indul, és 1609-ig tárgyalja az eseményeket. Ami első pillantásra érthetatlenné teszi Bethlen döntését az az, hogy ennek az időszaknak a története már meg volt írva, mi több, a szöveg jól hozzáférhető módon bárkinek a rendelkezésére állt: 1622-ben ugyanis Kölnben megjelent Istvánffy *Historiaejának* első kiadása, amely Mátyás halálától kezdve 1608-ig nagy részletességgel mutatta be Magyarország történetét. A kérdés tehát az, hogy mi szükség volt Istvánffy után egy újabb nagy ívű áttekintésre, pláne, ha az sok helyen éppen Istvánffyn alapul.¹⁰ Gondolhatnánk, hogy a kompiláció egy ráérő erdélyi főúr puszta hobbija volt, de az, hogy halála után pár évvel Bethlen Elek megpróbálta kiadni, száz évvel később pedig Benkő József tartotta fontosnak ezt megvalósítani, többet sejtet ennél.

A megoldás felé vezető első lépéseket véleményem szerint a mű címével kell kezdenünk. Nem tudjuk, a ma ismert címek Bethlen Farkastól vagy műve későbbi szerkesztőitől származnak-e. Hajlok arra, hogy az utóbbi a valószínűbb, de a címadás így is beszédes. A Bethlen Elek-féle krúdában maradt példányok címlapján a *Historiarum Pannonico-Dacicarum libri X* cím szerepel, a Benkő-féle kiadás által kanonizált forma pedig a *Historia de rebus Transsylvanicis*, vagyis mindkét cím szerint hangsúlyosan

tempora, ad praesentem videlicet post decimum sextum seculum annum”. (de BETHLEN: *i. m.* XIV.) Ezt a mondatot Bodor András úgy fordította, hogy a mű tervezett időhatára János király uralkodásától a jelen század 16. évéig, vagyis 1616-ig terjedne. Ez szerintem nyelvéleg nehezen igazolható értelmezés. Helyesebb, ha úgy értjük, hogy *a mi korunkig, vagyis az 1600 után következő mostani évig*, vagyis Bethlen valóban a saját koráig írta volna a szöveget. De elképzelhető, hogy az *ad praesentem videlicet post decimum sextum seculum annum* sor hiányos. Ha Bethlen az előző írásakor még nem fejezte be a művet és nem tudta, hogy melyik évnél zárja majd le, a kéziratban a konkrét év jelölésére utaló számot ki is hagyhatta. Ez esetben a fordítás: *a mostani, az 1600 utáni [...] évig*. Biztosan tehát csak annyit mondhatunk, hogy a mű 1600 utáni eseményeket is tárgyalni akart, ami most is látható, hiszen 1609-ig eljutott az eseményekben.

- 9 BETHLEN JÁNOS: *Rerum Transsylvanicarum libri quattuor* és *Historia Rerum Transsylvanicarum*. Az előbbi az 1629–1662, az utóbbi, a 18. századig kéziratban maradt munka, az 1663–1673 közötti időszakban tárgyalta az erdélyi történelmet. De említhetnénk a magyar nyelven íródott Szalárdi János-féle *Síralmas krónikát* is.
- 10 Svéda Pál az első öt könyv vizsgálata alapján arra jutott, hogy Bethlen Brutus és Istvánffy munkáját nagyjából egyenlő mértékben használta fel. BARTONIEK: *i. m.* 484.

Erdély-történetről van szó. A tartalom vissza is igazolja ezt. Kezdjük azzal, hogy a mű 1526-tól, vagyis a mohácsi csatától veszi fel az események fonalát. A mi számunkra egy ilyen korszakolás eléggé természetes, belénk ivódott, hogy Mohács a magyar történelem nagy fordulópontja, de a kora újkorban egyáltalán nem volt evidens ez a periodizáció. A nagy összefoglaló igényrel született korábbi művek, mint Brutus, Verancsics vagy éppen Istvánffy munkái, de még Somogyi Ambrusé is, lényegében Bonfini folytatásaként készültek, és 1490-től, Mátyás halálától kezdték az események elbeszélését. Hasonlóképpen korábról, hivatalosan 1483-mal, de valójában 1457-tel kezdődik Szerémi György Magyarország romlásáról írott műve is. A kifejezett kortörténetírók, akik, mint Forgách Ferenc vagy később Baranyai Decsi János és Szamosközy István, csak egy rövidebb időszak történetét írták meg, eleve nem Moháctól kezdenek. A kivételt csak Brodarics István és Zermegh János jelenti. Brodarics magáról a csatáról ír, Zermegh pedig egy olyan kortörténeti szöveget szerez, amely Szapolyai János király országglását tárgyalja, így szükségképpen Moháccsal kell indulnia. De ezt leszámítva Bethlen Farkas korszakolása egyedülálló a maga nemében, és nézetem szerint nem is véletlen. Míg Istvánffy, Verancsics vagy Brutus összefoglaló magyar történetet akartak írni, ahogyan ezt egyébként már a művek címe is tükrözi, és az ország hanyatlását a Mátyás halála utáni időszaktól datálták, addig Bethlen erdélyi történetet szándékozott írni, és annak genezisést jó érzékkel látta meg Mohácsban.¹¹ Ha nincs a mohácsi csata, nem szakad három részre az ország, és nincs Erdélyi Fejedelemség, amelynek történetét lehet és Bethlen szerint kell is önállóan tárgyalni. Ez tehát lényegében az erdélyi regionalitást önálló entitásként tételező gondolat történetírói leképeződése.¹²

Ennek világos tartalmi következményei is vannak. Az első öt könyvben (1571-ig, Báthory István fejedelemmé választásáig) a narratíva még többnyire magyar történelem, de a 16. század közepétől fokozatosan Erdélyre helyeződik át a fókusz, és a magyarországi eseményeket csak rövidebb kitekintésekben, érintőlegesen tárgyalja

11 „A pannon nemzet eredetét, békében és háborúban, jó- és balsorsban viselt dolgait már eddig is megírták nagynevű történetírók ezért [...] csupán azt akarjuk kifejteni, hogy Erdély miképpen szakadt ki a Magyar Királyságból és attól fogva mi minden történet területén vagy körülötte. Ehhez szándékozván hozzálátni, Ulászló magyar király fiának, Lajosnak Mohács melletti gyászos pusztulásával fogjuk kezdeni.” (Bodor András fordítása) BETHLEN: *i. m.* I. 17.

12 Erre, a konfesszionális szempontból is megítátogatott, Erdélyt topográfiailag is Magyarországtól különálló hazának tételező regionális patriotizmusra kiváló példákat hoz Bethlen Miklós és Cserei Mihály kapcsán Tóth Zsombor. TÓTH Zsombor: *Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa = Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor és kora újkorban*. Szerk. GÁBOR Csilla–KORONDI Ágnes–LUFFY Katalin–TÓTH Zsombor–BALOGH F. András. Egyetemi Műhely, Kvár, 2013 (a továbbiakban *Nyelv, lelkiség és regionalitás*). 365–383.

Bethlen. A Báthory-éra időszakát, majd a tizenöt éves háborút pedig már kifejezetten Erdély-centrikusan, az ottani eseményekre figyelve beszéli el. Ellenvetésként felmerülhetne, hogy ez nem Bethlen érdeme, hiszen, ha kompilátor, akkor azt másolja össze, amit készen talál. A 16. század végét illetően pedig, ahol Baranyai Decsi vagy Szamosközy képezi az elsődleges forrásbázist, már az alapszövegek Erdély-centrikussága is adott. Hogy mégis tudatos döntés áll Bethlen kompilációs technikája mögött, és a cél valóban egy Erdély-centrikus munka megírása, azt nem kell a címből vagy a tartalmi jellemzőkből kikövetkeztetnünk, hiszen maga Bethlen beszél szándékairól a III. kötet elején álló 7. könyv kezdő soraiban, ahol a következőket olvashatjuk: „Dum praeinserta in Transsylvania geruntur, interim in Hungaria variae rerum vicissitudines intervenerunt, sed quia illae sufficienter sunt descriptae ab aliis, cumque nostri propositi sit res Transylvanicas hactenus in obscuro positas in lucem producere, ideo missis iis ad nostra pergimus enarranda”.¹³ Ez elég világos beszéd: bár az előzőekben elbeszéltek idején (a 7. könyv 1590-ben indul, a tizenöt éves háború küszöbén) Magyarországon is zajlottak változatos események, de egyrészt azokat mások megfelelőképpen megírták (*sufficienter sunt descriptae ab aliis*), másrészt neki eleve az volt a szándéka (*nostri propositi sit*), hogy az eddig homályban maradt erdélyi eseményeket hozza napvilágra (*res Transylvanicas hactenus in obscuro positas in lucem producere*). Konkrét név nem hangzik el, de ha kiadott szövegre asszociálunk, kézenfekvő lehet a mások (*ab aliis*) mögött elsősorban Istvánffy-t sejteni, aki kellő alaposággal (*sufficienter*) megírta a magyarországi események történetét. Ha tehát Bethlen motívációit keressük, akkor azt abban kell látnunk, hogy erdélyi főúrként, az önálló erdélyi állam főtisztviselőjeként bár nyilvánvalóan ismerte, de aligha volt elégedett az események Istvánffy-féle, ha úgy tetszik Magyarország-szempontú elbeszélésével. Bethlen szemszögéből tehát hiába volt 1622 óta nyomtatásban is megjelent nagy, összefoglaló országtörténet, az nem volt egyben Erdély-történet is, mert az erdélyi események, az ottani viselt dolgok, Bethlen szerint legalábbis, mindeddig homályban maradtak.

AZ ERDÉLYI TÖRTÉNET FORRÁSAI

Sajnos Svéda Pál munkájának nem akadt egyelőre folytatója, így a 6. könyvtől kezdve nincs arra vonatkozó szisztematikus kutatás, hogy hol melyik passzust kitől emelte át Bethlen Farkas. Nekem, aki fordítóként és lektorként a III. kötet munkálataitól kapcsolódtam be a magyar nyelvű Bethlen-kiadás munkálataiba, az tűnt fel, hogy az 1590-es évekre vonatkozólag, 1591–1597 között Baranyai Decsi János a fő forrás, 1598–99-ben Szamosközy. Az 1600–1602-es évekre vonatkozólag sokat idéz Somo-

¹³ de BETHLEN: i. m. III. 1–2.

gyi Ambrustól, az 1603-as évet viszont ismét szinte kizárólag Szamosközy nyomán beszéli el. Ez praktikus azt jelenti, hogy az idézett szerzők szövegeit másolja át, itt-ott változtatva a sorrenden, vagy kihagyva egy-egy általa kevésbé fontosnak ítélt részt. Ez a benyomás csak megerősíti Benkő József megállapítását, aki a 18. századi kiadás V. kötete elé írt bevezetőjében elsőként ejtett szót a kompilátor Bethlen Farkas szerinte legfontosabb forrásairól. Ebben a következő szerzőket említette meg: Gian Michele Bruto, Somogyi Ambrus, Gyulaffy Lestár, Borsos Tamás és Szamosközy István. Somogyi kapcsán megemlíti, hogy ő sokat merített Zsámboky Jánostól és Paolo Gioviótól, így implicite ez a két szerző Bethlennél is feltűnhet, mint forrás. Két feltűnő hiányzó van: Baranyai Decsi János, akinek létezéséről Benkő talán nem is tudott,¹⁴ és Istvánffy, akit egyáltalán nem említ Bethlen lehetséges forrásai között.

Ez a lista eléggé meggyőzően támasztja alá azt a címből, a kiindulópontul választott mohácsi csatából és Bethlen saját célkitűzéséből következő tényt, hogy Bethlen egy önálló erdélyi történeti narratívát akart megírni, vagy legalábbis összeállítani. Ami ugyanis a Benkő által is megállapított forrásművek szerzőit illeti, legjellemzőbb közös vonásuk, hogy valamennyien Erdélyben és/vagy az erdélyi udvar vonzáskörében írták műveiket. Gian Michele Bruto Báthory István erdélyi fejedelem, utóbb lengyel király udvari történetírója volt; Szamosközy István Bocskai Istváné, de Gálfi Emőke kutatásai alapján okkal feltételezhető, hogy már Báthory Zsigmondé is,¹⁵ ami talán a kifejezett gátja volt annak, hogy Baranyai Decsi János, bár szeretett volna, nem lett az. Gyulaffy Lestár és Borsos Tamás szoros kötődésekkel rendelkeztek az erdélyi fejedelmi udvarhoz, de még Somogyi Ambrus is Dés városában viselt hivatalt. Aki tehát rájuk alapozza a művét, bizonyosan egy olyan narratívát tud összeállítani, melyben az erdélyi események állnak a középpontban, sajátosan erdélyi nézőpontból elbeszélve. Istvánffy hiánya ilyen szempontból is feltűnő. Természetesen a legátfogóbb, nyomtatásban is elérhető narratívát Bethlen nem mellőzhette teljesen: elsősorban magyarországi események felidézése kapcsán hasznosítja is, de ha csak teheti, kerüli.

Kiváló példa erre, amikor Buda elestének körülményeiről ír. Bethlen egy tőle közel 130 év távlatában levő eseményt foglal össze, ehhez mindenképpen írott forrásra lenne szüksége akkor is, ha nem kompilál. Buda 1541. évi elestének körülményeiről Istvánffy is igen részletesen ír, adódna, hogy tőle vegye át az adatokat. Csakhogy

14 Ez eléggé valószínű, tekintve, hogy Baranyai Decsi kéziratait csak a 18. század végén fedezték fel. Az egyiket Kovachich Márton György, aki ez alapján 1798-ban publikálta a szöveget, a másikat a Pray-gyűjtemény őrizte meg, és Toldy Ferenc hasznosította az *Monumenta Hungariae Historica*-ban sajtó alá rendezett Baranyai Decsi-kiadásban. BARTONIEK: *i. m.* 269–270. Az évszámokból világos, hogy Benkő Józsefnek valószínűleg nem volt ismerete Baranyai Decsi munkájáról, így Bethlen forrásai között sem azonosíthatta.

15 GÁLFI Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői (1556–1690)*. EME, Kvár, 2015 (Erdélyi Tudományos Füzetek 283). 74–83.

Buda vesztének Istvánffy sem szemtanúja, ő maga is forrásokra építve beszéli el az eseményeket, és ahogy erre más vonatkozásban rámutattam, lényegében Paolo Gioviót kivonatolja.¹⁶ Bethlennél pedig világosan látszik, hogy fő forrása nem Istvánffy, hanem maga Giovio. Vagyis, ha van módja rá, kerüli Istvánffy használatát, ami beszédes döntés.¹⁷

Bethlen tehát arra törekedett, hogy egy sajátos, Erdély-központú narratívát alkosson meg korábban Erdélyben élő vagy erdélyi alkalmazásban levő szerzők műveinek felhasználásával. De Bethlen ettől még kompilátor marad, aki egy méhhez hasonlóan máshonnan gyűjti a virágport. Teremt-e olyan értéket a korabeli vagy akár a mai olvasó számára, amiért érdemes volt kiadni, illetve lefordítani?

A kérdés különösen jogosnak tűnhet, ha meggondoljuk, hogy miért olvasson valaki Bethlen Farkast, ha elolvashatja a teljes Baranyai Decsit¹⁸ és Somogyi Ambrust¹⁹ magyarul, sőt Szamosközy legfontosabb részleteit is,²⁰ de ha tud latinul, Gian Michele Bruto szövegéhez is könnyen hozzáférhet.²¹ A 19., a 20. és a 21. századi embernek természetes, hogy ezek az alapvető forrásszövegek eredetiben vagy akár már fordításban is olvashatók, hiszen megjelentek nyomtatásban. De éppen ez az egyik alapvető különbség a 17. század végéhez képest. A 16–17. század a történetírás virágkora volt Erdélyben és Magyarországon, de ennek a hatalmas termésnek a java része kéziratban maradt. A korban inkább az volt a kivétel, ha egy szöveg a szerző életében vagy akár nem sokkal halála után megjelent, de ez kifejezetten ritkán történt meg. Brodarics 1528-ban írt Mohács-beszámolója, a *Historia verissima* csak 1568-ban jelent meg először nyomtatásban, illetve Zsámboky néhány rövidebb kortörténeti szövege látott még napvilágot a 16. századi történeti irodalomból. Az igazi, nagy kivételt Istvánffy Miklós jelenti, aki ugyan szintén nem érte meg a *Historiae* kiadását, de az legalább hét évvel a szerző halála után kortárs kiadásban megjelent. Ezzel a pár kivétellel szemben kéziratban maradtak Verancsics, Szerémi és a Habsburg-udvari történetírók, Caspar Ursinus Velius és Wolfgang Lazius, miképpen az erdélyi szerzők is kivé-

16 Erről bővebben lásd KASZA Péter: „Írtanak pedig akkor esztendő számának 1541-et.” Istvánffy Miklós Buda elestéről = „A magyar történet folytatója”. *Tanulmányok Istvánffy Miklósról*. Szerk. Ács Pál–Tóth Gergely. MTA BTK TTI, Bp., 2018 (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések). 165–189.

17 Erre már Petneházi Gábor is felfigyelt újabban Brutusról írott tanulmányában. PETNEHÁZI Gábor: *Ellentétes narratívák fogságában. Gian Michele Bruto és a Rerum Ungaricarum libri = Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*. Szerk. BÉKÉS Enikő–KASZA Péter–KISS Farkas Gábor. Lazi, Szeged, 2021 (Convivia Neolatina Hungarica 4). 170.

18 BARANYAI Decsi János: *Magyar históriája 1592–1598*. Európa–Helikon, Bp., 1982.

19 SOMOGYI Ambrus: *História Magyar- és Erdélyország dolgairól az 1490-es évtől 1606-ig*. Attraktor, Bp., 2013.

20 SZAMOSKÖZY István: *Erdély története 1598–1599, 1603*. Európa, Bp., 1981.

21 BRUTUS János Mihály: *Magyar históriája 1490–1552*. Bp., 1863–1877.

tel nélkül: Brutus, Baranyai Decsi János, Szamosközy István és Somogyi Ambrus is. Vagyis a kora újkorban a norma inkább a kézirat, mint a nyomtatott változat volt. Ennek egyenes következménye, hogy ha az egyes művek kéziratban terjedtek is, ez csak egy szűk kör számára tette őket elérhetővé, és semmiképpen sem volt mérhető a nyomtatott munkák példányszámával és hatásával. Bethlen mint erdélyi kancellár könnyedén hozzáférhetett a gyulafehérvári levéltárban őrzött ritka, értékes kéziratokhoz, amit többek között a Brutus- vagy Szamosközy-kéziraton levő margináliái bizonyítanak.²² Olyan kéziratokhoz, melyeket azonban csak elenyésző számú ember ismert és olvasott. Amikor Bethlen ezen szerzők műveire alapozva elkészítette hatalmas kompilációját, nem csupán jelentős konzervátori munkát végzett, de egy esetleges kinyomtatás esetén a médiumváltás lehetőségét is ígérte ezen szövegeknek. Ami végül nem Bethlen életében, nem is a 17. században, de a Benkő–Hochmeister-kiadással 1793-ra megvalósult. A Bethlen-mű megjelenésével olvashatóvá vált a nagy Erdély-narratíva, és olyan szövegek váltak legalább másodkézből elérhetővé, melyek saját jogú kiadására zömmel további száz évet kellett várni. Ez adja a Bethlen-mű elsődleges jelentőségét kortárs szempontból.

De nem jelentéktelen a hozadéka annak a vállalkozásnak sem, mely a teljes Bethlen-anyag magyar fordítására törekszik. Ma már nem Bethlen számít a korszak legfontosabb forrásának, hiszen a legtöbb esetben a kompiláció alapjául szolgáló szövegek is elérhetők magyar fordításban. De ha a teljes Bethlen-történet elérhető lesz magyarul, lehetőségünk lesz elolvasni, hogyan látta és láttatta az erdélyi történelem első évszázadát egy, a fejedelemség utolsó időszakában alkotó főúr és államférfi. Ebből a szempontból pedig Bethlen *Erdély története* soha nem lesz felesleges história.

BETHLENEK ERDÉLYRŐL

Bethlen Farkas motivációi kapcsán rendre felbukkan a szakirodalomban, hogy a *Historia de rebus Transsylvanicis* unokatestvére, Bethlen János hatására, pontosabban annak 1663-ban és 1664-ben kétszer is kiadott műve, a *Rerum Transsylvanicarum libri quattuor* ellenében írta. Bartoniek szerint az unokafivérek nem voltak jó viszonyban egymással, több birtokjogi vitájuk volt, és Farkas, amikor csillaga emelkedni kezdett, rendre fosztotta meg unokatestvérét javaitól és korábban viselt hivatalaitól is. Farkas továbbá amiatt is neheztelt volna Jánosra, mert az Erdély történetének 1629–

22 Már Jakab Elek észrevette, hogy a ma az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött Brutus-kéziraton rajta vannak Bethlen Farkas ismeretes NB-i. JAKAB ELEK: *Brutus kiadásának bírálatja*. Századok 11(1877). 7. sz. 672. Ezek a néhol latin, néhol magyar nyelvű megjegyzésekkel kísért NB-k rendre feltűnnek Szamosközy *Rerum Ungaricarum libri*jének ELTE EK-ban őrzött kéziratán is.

1662 közti bő három évtizedét feldolgozó munkájában rossz színben tüntette fel nagybátyját, Bethlen Farkas édesapját. Bartoniek szerint Farkas azért (is) írta a *Historiát*, hogy feleljen benne Bethlen János vádjaira.²³

Az, hogy a két unokafivér acsarkodott egymásra, tény. Még az sem elképzelhetetlen, hogy Farkas is annak nyomán kezdett történetírással foglalkozni, hogy jóval idősebb unokafivére 1663-ban megjelentetett egy négy könyvből álló erdélyi kortörténetet. Sőt, arról is bízvást tudomása lehetett, hogy János nemcsak a *Rerum Transsylvanicarum librit* írta meg, de annak folytatása is készült *Historia rerum Transsylvanicarum* címmel. Ez utóbbi mű, amely az 1663–1673 közti évtized erdélyi eseményeinek krónikája, ugyan kéziratban maradt, és csak a 18. század végén adta ki első ízben Horányi Elek, de Farkas ettől tisztában lehetett a létezésével, akár kéziratban olvashatta is. Bethlen János történetírói működése tehát mindenképpen minta is lehetett Farkas számára.²⁴ Azt viszont kétségekkel kell fogadnunk, hogy pusztán amiatt állított össze egy 3000 oldalas, gigantikus kompilációt Erdély 16. századi történetéről, hogy megfeleljen unokafivére családját érintő kiszólásaira. Már csak azért is, mert a két munka tematikáját és időkereteit illetően sem érintkezik egymással. Bethlen János két műve az 1629–1673 közti időszak áttekintése: az első mű alapvetően Bethlen Gábor halálától az Apafi-éra konszolidálódásáig tárgyalja az eseményeket, a másik, sokáig kéziratban maradt mű, még egy évtizedet tesz ehhez hozzá. Ha Bethlen Farkas valamiképpen erre akart volna reagálni, nem írt volna egy kompilációs művet egy teljesen másik évszázadról, hiszen az ő históriája az 1526–1609 közötti évek krónikája.

Joggal felmerülhet persze a kérdés, hogy befejezettnek tekinthető-e Bethlen Farkas munkája? A szerző 1679-ben negyvenévesen meghalt. Még ha kora újkori léptékkkel mérve ez nem is tekinthető szokatlannak, Farkas azért öregnek sem számított, és vélhetjük úgy, hogy ha ideje engedte, folytatta volna a művet tovább is. Láttuk, Bartoniek azzal érvelt, hogy a szöveg azért nem folytatódik 1609 után, mert Bethlen kompilátor volt, és elfogyott a rendelkezésére álló nyersanyag, hiszen a fő bázist képező Istvánffy, Somogyi vagy Szamosközy sem írtak későbbi időszakról. Azt is sikerült, remélhetőleg meggyőzően, bizonyítani ugyanakkor, hogy ez nem igazán működőképes érv, hiszen Bethlen Farkas csak kényszerből nyúlt Istvánffyhoz, és helyette, ha tehette, inkább erdélyi történetírókat használt. Ha pedig szándékában állt volna tovább írni a maga históriáját, s ha Szamosközyre vagy Somogyi Ambrusra nem is támaszkodhatott tovább, találhatott volna még kiadatlan, a fejedelmi levéltárban őrzött kéziratot anyagot az 1609 utáni időszakra is. Legkézenfekvőbb, ha Bojti Veres

23 BARTONIEK: *i. m.* 488–489.

24 A Bethlen-család kivételesen gazdag és sokszínű íráshasználati gyakorlatáról lásd JANKOVICS József: *A bethleni Bethlenek szerepe Erdély íráshasználatában = Nyelv, lelkiség és regionalitás.* 384–391.

Gáspár Bethlen Gábor uralkodásáról írt vagy legalábbis megírni tervezett művére gondolunk. Címe szerint Bojti Veres tizenkét könyvre tervezte a munkát, amelyből csak az első három kézírata maradt fenn. De már ezekben is 1614-ig tárgyalta az eseményeket, vagyis Báthory Gábor országlását egészében megírta, és még Bethlen Gábor hatalomátvételét is tárgyalta. Bojti Veres szövege, az elődökéhez hasonlóan, a 19. századig kéziratban maradt. Felhasználása és beillesztése tehát kiválóan illeszkedett volna Bethlen Farkas azon koncepciójába, hogy kiadatlan erdélyi történeti szövegekből állít össze egy nagy Erdély-történetet felmutató kompilációt.²⁵

A spekuláció mindig veszedelmes egy tudományos szövegben, kerülném is, de egy hipotetikus felvetést azért megkockáztatok. Jelenleg nem ismerünk olyan művet vagy kéziratot, mely Bojti Veres munkájának 1614 és 1629 közötti évekre vonatkozó szövegét tartalmazná. Könnyen lehet, hogy ez el sem készült. Ennek ellentmond ugyanakkor, hogy a fennmaradt kéziratokban – bár csak három könyv van meg – Bojti egy 12 könyves munkáról beszél. Feltételezhető tehát, hogy folytatta a művet, de a későbbi részek elkallódtak. Erre további, igaz, közvetett bizonyítékot tulajdonképpen maga Bethlen János kínál a *Rerum Transsylvanicarum libri quattuor*ral, mely az erdélyi eseményeket 1629-től, Bethlen Gábor halálától kezdve beszéli el. Ez logikus döntés, ha feltételezzük, hogy Bethlen Jánosnak tudomása volt egy olyan kéziratos műről, mely Bethlen Gábor uralmának időszakát már tárgyalta. Mivel pedig Bethlen Farkas azt pontosan tudta, hogy 1629-től van kiadott Erdély-történet is, ha tovább akarta volna írni a művét, az 1609–1629 közötti űr kitöltésére a Bojti Veres-szöveg nagyon is kínálkozhatott. Ez, hangsúlyozom, források híján, hipotézis. Egy olyan hipotézis, mely abból indul ki, hogy a 17. század végén Erdélyben felmerült az igény, hogy a fejedelemség történetét egy nagy, összefüggő, *historia continuata*-jellegű műben írják meg. Ennek kortörténeti részét Bethlen János végezte el, aki műve első felét ki is adatta, míg az 1663–1673 közötti évtized történetéről szóló folytatás kéziratban maradt.

Bethlen Farkas vállalkozása, ha egy folytatásos, nagy történeti koncepciót képzelünk el, ezt nagyszerűen kiegészíti. A fiatalabbik Bethlen vállalása ebben a tekintetben az lett volna, hogy korábbi, de kiadatlan erdélyi történeti kéziratokból összeállítsa a fejedelemség kialakulásának és első évtizedeinek történetét. Ez 1609-ig bizonyítottan el is készült. Ha (innenről megint hipotézis!) Bethlen Farkas tovább él, talán Bojti Veres szövegét is beledolgozta volna a nagy összegző kompilációba. Azt viszont

25 Ezt a felvetést erősíteni látszik egy Lukinich Imre által közölt dokumentum is. Ez egy Bethlen Farkastól származó szerzőlista (*Catalogus autorum, ex quibus concinnatur historia*) azon szerzők névsorával, akiket és akiknek műveit fontosnak és felhasználhatónak/felhasználandónak tartotta az Erdély-história összeállításakor. A listán első helyen szerepel Somogyi Ambrus, a másodikon Gian Michele Bruto. A további auktorok közt megtaláljuk Bojti Veres Gáspár és Szalárdi János nevét is, akiket Bethlen a jelek szerint számontartott, de már nem használt fel. LUKINICH Imre: *Bethlen Farkas, a történetíró életéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 22(1912). 4. sz. 471–472.

nem gondolom, hogy ez a vállalkozás túlment volna Bethlen Gábor uralkodásának végén. Hiszen, ha *historia continuatában* gondolkozunk, 1629-től már létezett és rendelkezésre állt egy nyomtatott erdélyi történet Bethlen János jóvoltából.

Ha a hipotézisem egy nagy és összegző Erdély-történet összeállításáról talán mérsznek tűnik is, bizonyos kortárs nyomok azt mutatják, hogy korántsem megalapozatlan feltevés. Bethlen Farkas művének eredeti kézírata nem maradt ránk, a szövegnek azonban – főleg a Keresden nyomtatásra sem került 11–16. könyvnek – számos 18. századi másolatát őrzik ma is magyar és erdélyi könyvtárak.²⁶ Bár ezek bemutatása is fontos feladat, túlmutat jelen cikk célkitűzésén. Befejezésül csak egyetlen sajátos kolligátumot említek meg, melyet Fol. Lat. 3668 jelzet alatt őriznek Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban. A jelzet is mutatja, hogy lényegében kéziratról van szó, holott a szöveg egy része nyomtatott lapokból áll. Arról van szó ugyanis, hogy ebbe a sajátos kolligátumba bekötötték a Keresden kinyomtatott, de krúdában maradt első tíz könyv lapjait, illetve a 11. könyv pár elkészült oldalát. Majd ezt követően folytatólagosan hozzámásolták Bethlen Farkas művének kéziratban maradt hiányzó részét, a 11. könyv folytatását és a 12–16. könyveket. De ez nem minden! Egyrészt a nyomtatott lapok és a kézirat folytatás közé is üres íveket kötöttek be, melyen kései, 17. vagy kora 18. századi kézírással a Bethlen-szöveghez kapcsolódó kiegészítések és pontosítások olvashatók. Ahol pedig a Bethlen Farkas-mű véget ér, ott folytatólagosan Bethlen János két erdélyi kortörténetének szövegét találjuk, melyek 1673-ig vizsik az eseményeket. De még itt sem ér véget a kézirat, mert ismeretlen készítője saját kézírásával kiegészítette az eseménytörténetet 1690-ig, vagyis lényegében az Erdélyi Fejedelemség bukásáig. Ez a kolligátum, miként az egész Bethlen-kézirati hagyomány, további alapos vizsgálatokat kíván. Annyit azonban már most leszögezhetünk, hogy egy olyan kolligátum léte, amelyben Bethlen Farkas nyomtatott és kézirat szövegei együtt és egybekötve olvashatók Bethlen János műveivel, sőt 1690-ig terjedően ki is vannak egészítve, azt bizonyítja, hogy a két Bethlen munkáit már a közvetlen kortársak is komplementer szövegekként érzékelték, és felismerték, hogy ezek felhasználásával, illetve időnkénti szükségyszerű kiegészítésével összeállítható a fejedelemség teljes, átfogó története.

Meggyőződésem, hogy Bethlen Farkas érdeme jóval több, mint az, hogy művébe bemásolt és megőrzött azóta elveszett kancelláriai iratokat is. Övé az érdem, hogy a kézirat hagyományból megalkotta a 16. századi erdélyi történelem nagy, koncepci-

26 Csak az OSzK-ban kilenc 18–19. századi, teljes vagy részleges kézirat másolata található meg a Bethlen-műnek (Fol. Lat. 4309; Fol. Lat. 3214; Fol. Lat. 1108; Fol. Lat. 1106; Fol. Lat. 4319; Fol. Lat. 1104; Fol. Lat. 1107; Fol. Lat. 1105; Fol. Lat. 3106 I–II.), de van másolata a Teleki Tékában (ms 75), Nagyszebenben (MB, Alte Sammlung, A.1.VI.11. és MB coll. Benigni L. 48.) és több példány Kolozsvárott (Arch. Hist; BU ms 59, ms 60 és ms 63) is.

ózus szintézisét. Ahogyan Bonfini rendszerezte és összefoglalta a teljes középkori magyar történeti hagyományt, úgy fésülte össze Bethlen Farkas a 16–17. századi erdélyi, kéziratoss történetírás szövegeit. Joggal nevezhető tehát Erdély Bonfinijének, akinek műve tágabb kontextusba helyezve és saját jogán is megérdemli a kutatás figyelmét és érdeklődését.

A REDUNDANT HISTORY OF TRANSYLVANIA? THE SIGNIFICANCE OF FARKAS BETHLEN'S HISTORY

Keywords: *Farkas Bethlen; János Bethlen; Transylvanian historiographers; manuscript historiography; historia continuata*

The study examines the purpose for which Farkas Bethlen wrote his huge, 3000–pages compilation on the history of Transylvania at the end of the 17th century. Although his achievement is comparable to that of Antonio Bonfini's, it may be asked whether following the publication of Miklós Istvánffy's *Historiae de rebus Ungaricis* there was a need for another work on the period between 1526 and 1609. The study argues that although Bethlen knew and used Istvánffy's work, he implemented a different concept. Bethlen's aim was to write a comprehensive history of Transylvania, as the title itself reflects, and for that he begins his discussion of the events in 1526, when the battle of Mohács and the fall of the Kingdom of Hungary has led to the birth of the independent Principality of Transylvania. Another element of his concept is that the compilation should be based on the works of authors with Transylvanian connections, such as Brutus, Ambrus Somogyi, István Szamosközy or János Baranyai Decsi. His aim was to compile a specific Transylvanian narrative from works that almost exclusively remained in manuscript until Bethlen's time. Another claim of the study is that Farkas Bethlen did not write his work against his cousin's, János Bethlen's own work, since the two works complement each other. This is exemplified also by a colligate preserved in the Széchényi National Library from Budapest, where the two works were bound together, thus, with the necessary additions, created a *historia continuata* for the period between 1526 and 1690. In our opinion this means that the complementary nature of the two works was obvious for the contemporaries as well.

O INUTILĂ ISTORIE A TRANSILVANIEI? DESPRE IMPORTANȚA ISTORIEI LUI WOLFGANG BETHLEN

Cuvinte-cheie: *Wolfgang Bethlen; Ioan Bethlen; cronicari transilvăneni; istoriografie în manuscript; historia continuata*

Studiul încearcă să afle motivul care l-a determinat pe Wolfgang Bethlen să-și întocmească la sfârșitul secolului al XVII-lea uriașa compilație de 3000 de pagini despre istoria Transilvaniei, intitulată *Historia de rebus Transylvanicis*. Cu toate că realizarea lui a fost comparabilă

cu cea a lui Antonio Bonfini, se impune totuși întrebarea, dacă după apariția *Istoriei* lui Miklós Istvánffy era nevoie de încă o lucrare despre perioada dintre anii 1526 și 1609 a istoriei maghiare. Studiul argumentează că Bethlen știa și s-a și folosit de lucrarea lui Istvánffy, dar și-a construit argumentația pe o concepție diferită față de acesta. Scopul lui a fost editarea unei istorii comprehensive a Transilvaniei, lucru reflectat atât de titlul lucrării, cât și de faptul că și-a început prezentarea evenimentelor cu anul 1526, când bătălia de la Mohács și căderea Regatului Maghiar au dus la nașterea Principatului Transilvaniei independent. Un alt element al concepției sale a fost ca lucrarea să aibă la bază lucrări ale unor cronicari cu legături transilvănene, ca Giovanni Michele Bruto, Ambrus Somogyi, Ștefan Szamosközi sau Ioan Baranyai Decsi. A vrut să întocmească o narativă transilvăneană specifică din lucrări istoriografice care până la vremea lui Bethlen s-au păstrat aproape în exclusivitate în manuscris. Studiul punctează de asemenea că scopul întocmirii lucrării de către Wolfgang Bethlen nu a fost de a răspunde acuzelor aduse tatălui său de lucrarea vărului său, Ioan Bethlen, fiindcă în realitate cele două texte se completează reciproc. Acest lucru este exemplificat și de un coligat păstrat la Biblioteca Națională Széchényi din Budapesta, în care cele două lucrări, cu adăugirile necesare, au fost îmbinate sub o singură copertă. Astfel s-a creat o *historia continuata* valabilă pentru întreaga perioadă dintre anii 1526 respectiv 1690. Lucrul acesta dovedește faptul că natura complementară a celor două lucrări a fost evidentă și pentru contemporani.